

Theoretical foundation for the organization of phonological observations in the senior classes of a special school based on Galperin's teaching concerning the stage-by-stage formation of mental actions is considered in the article.

Keywords: phonological observations, children with intellectual defects, stage-by-stage formation of mental actions.

Отримано 24.2. 2012

УДК 376: 316.614 (057)

І.В. Тат'янчикова

ОСНОВНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ВАДАМИ

Стаття присвячена визначенню чинників впливу на соціалізацію дитини з інтелектуальними вадами. Вказується на особливу роль сім'ї і школи як головних інститутів соціалізації. Визначені труднощі соціалізації дітей даної категорії як в сім'ї, так і в спеціальному навчальному закладі.

Ключові слова: особистість, соціалізація, чинники соціалізації, інститути соціалізації, сім'я, школа.

Статья посвящена определению факторов влияния на социализацию ребёнка с интеллектуальными нарушениями. Указывается на особенную роль семьи и школы как главных институтов социализации. Определены трудности социализации детей данной категории как в семье, так и в специальном учебном заведении.

Ключевые слова: личность, социализация, факторы социализации, институты социализации, семья, школа.

В умовах сучасного розвитку суспільства особливо загострюється проблема підготовки осіб з інтелектуальними вадами до самостійного життя, що потребує володіння ними не тільки певними знаннями і навичками, але й вміннями розв'язувати життєві проблеми, адаптуватися до нових соціально-економічних умов, успішно інтегруватися у різні сфери життєдіяльності. У зв'язку з цим на перший

план виходить психолого-педагогічна проблема соціалізації дитини, оскільки саме соціалізація є необхідною умовою розвитку людини, становлення в неї особистісних якостей у процесі засвоєння суспільного досвіду і активного відтворення нею суспільних відносин.

Соціалізацію учнів з вадами розумового розвитку потрібно розглядати як основну проблему спеціальної освіти. На сучасному етапі назріла необхідність перегляду системи навчально-виховного процесу щодо соціалізації учнів даної категорії, почати пошук нових, ефективно діючих механізмів їхньої соціалізації, адаптації до інфраструктури, яка миттєво змінюється, соціуму, що передбачає удосконалення методики корекційно-розвивальної і навчально-виховної роботи в межах спеціального навчального закладу. Ось чому цю проблему ми вважаємо однією з головних і актуальних, розв'язання якої потребує подальшого теоретичного осмислення та прийняття відповідних практичних педагогічних рішень.

Розв'язання зазначеної проблеми передбачає ретельне вивчення основних чинників, які впливають на процес соціалізації дитини з інтелектуальними вадами. Чинники соціалізації - це обставини, які впливають на процес соціалізації людини і які визначають її соціальну поведінку і активність, тобто від дії певних чинників напряду залежить успішність соціалізації.

Згідно з класифікацією А.В.Мудрика, [4, с. 12] виділяють три групи чинників соціалізації:

- макрофактори (космос, планета, світ, країна, держава, суспільство);
- мезофактори (етнос, місце і тип поселення - регіон, село, місто; засоби масової комунікації - радіо, телебачення, газети і т. ін.);
- мікрофактори (сім'я, групи однолітків, сусідство, навчальні, професійні, суспільні групи).

Крім того, згідно поглядам автора, на соціалізацію особистості впливають суб'єктивні фактори, тобто ті особливості, які пов'язані, з одного боку, з її природними задатками (біологічні чинники), а з другого - з індивідуальними рисами, які вже є у неї (психологічні чинники). При цьому в процесі своєї життєдіяльності, яка відбувається у межах макро-, мезо- і мікрофакторів, особистість зазнає на собі їхній вплив, вибірково засвоюючи відповідні соціальні норми і культуру, що сприяє формуванню у неї певної соціальної спрямованості і розвитку індивідуальності взагалі.

Безумовно, макрофактори є тими чинниками, які справляють серйозний вплив на соціалізацію всього людства, але необхідно враховувати, що найбільше впливають на кожну особистість передусім соціальні чинники (мікрофактори): сім'я, школа, позашкільні заклади,

засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення), спілкування з оточуючими людьми.

Слід зазначити, що чинники соціалізації - це середовище, яке не є чимось спонтанним і випадковим. Воно повинне бути спроектоване, добре організоване і навіть побудоване, тобто в ідеалі - це середовище, яке розвивається і надає можливість особистісного зростання кожному індивіду в плані самореалізації, свободи творчості, естетичного і морального розвитку.

На всіх стадіях соціалізації вплив суспільства на особистість здійснюється або безпосередньо, або через групу, але через норми, цінності та знаки, тобто суспільство і група передають особистості певну систему норм і цінностей за допомогою знаків. Ті конкретні групи, в яких особистість залучається до системи норм і цінностей і які виступають своєрідними трансляторами соціального досвіду, називаються інститутами соціалізації.

Соціалізація і розвиток дитини відбуваються під впливом різноманітних соціальних інститутів: сім'ї, школи, позашкільних закладів. В період раннього дитинства особливу роль відіграють сім'я і дошкільні заклади, в шкільному віці основним інститутом соціалізації є школа, яка забезпечує учню не тільки освіту, і яка вже сама є найважливішим елементом соціалізації, але й, крім цього, школа зобов'язана підготувати дитину до життя у суспільстві. Школа також надає учню можливість спілкування не тільки з дорослими (вчителями), але й з однолітками, що також виступає як своєрідний і не менш важливий інститут соціалізації, оскільки приналежність до групи однолітків допомагає школяру досягти певної внутрішньої і зовнішньої незалежності, затвердити своє "Я".

Одним з найважливіших чинників соціалізації дитини є сім'я (О.В.Биков, Л.І.Божович, І.С.Кон, Т.В.Кравченко, С.М.Курінна, Н.В.Ліфарєва, А.В.Мудрик, Б.Д.Паригін, І.П.Рогальська, Т.І.Шульга та ін.). Сім'я характеризується як складне соціальне утворення, яке, з одного боку, розглядається як специфічний соціальний інститут, а з другого - як мала соціальна група. Існування сім'ї як соціальної спільності і як фактора соціалізації обумовлюється потребою людей у сімейному образі життя. Сім'я залишається головною формою особистісної задоволеності соціальної потреби у відтворенні населення.

Однак, в останній час, на сучасному етапі розвитку суспільства, намітилася чітка тенденція до зменшення потреби сім'ї у дітях, що суттєво позначається на демографічній ситуації не тільки в нашій країні, але й у світі. Сьогодні сім'я опинилася у кризовій ситуації, коли спостерігається обмеження її умов існування, матеріальних і духовних ресурсів, необхідних їй для виживання та адекватного входження в

культуру суспільства, діяльності в ньому, тобто поширюється таке явище, як соціальна депривація.

Сім'я відіграє вирішальну роль у ефективності соціалізації дитини на всіх її вікових етапах розвитку. А.В.Мудрик [4] виділяє декілька аспектів такого впливу: сім'я забезпечує фізичний і емоційний розвиток людини; впливає на формування психологічної статі дитини, оскільки саме у сім'ї йде незворотний процес статевої типізації, особливо в перші три роки життя дитини; бере на себе провідну роль у забезпеченні розумового розвитку дитини, який напряду залежить від статусу сім'ї (благополучна - неблагополучна), а також робить серйозний вплив на відношення дітей до навчання і здебільшого визначає його успішність; суттєво впливає на оволодіння дитиною соціальними нормами, особливо коли йдеться про виконання сімейних ролей; саме в сім'ї формуються фундаментальні ціннісні орієнтації людини, які в подальшому визначають стиль її життя, сфери і рівень домагань, життєві устремління, плани і способи їх досягнення; сім'я відіграє суттєву роль у процесі дитини, оскільки її підтримка, схвалення, байдужість або засудження позначаються на соціальних домаганнях дитини, допомагають адаптуватися до мінливих обставин життя, встояти в плинних соціальних умовах. Цінності і атмосфера сім'ї впливають також на саморозвиток і самореалізацію її членів, визначають, яким змістом наповнюється соціалізація і які її результати. Так, за даними А.В.Мудрика, соціалізація у великій групі сімей має антисоціальний характер і результати, до 25% сімей не в змозі позитивно соціалізувати дітей, а до 15% - формують правопорушників [4, с. 94].

Особливо загострюється проблема соціалізації дітей з обмеженими інтелектуальними можливостями, оскільки вони здебільшого виховуються у неблагополучних сім'ях або і зовсім поза сім'єю, в закладах інтернатного типу. Якщо такі діти виховуються поза сім'єю, вони мають специфічні психологічні особливості, їхній розвиток і соціалізація йдуть особливим шляхом. Відсутність або неадекватність сім'ї провокують значні відхилення у поведінці і їхньому особистісному розвитку. Таким дітям у цілому притаманна одна характерна риса - порушення соціалізації у широкому проявленні: невміння вести себе на побутовому рівні (навіть за столом), відсутність навичок гігієни, неспроможність адаптуватися до незнайомого середовища, до нових обставин, відсутність ціннісних орієнтацій, агресивність, втрата інтересів до праці; відсутність норм моралі, прийнятих у суспільстві, втрата інтересів до знань, погані звички тощо. Навіть, якщо дитина виховується у сім'ї, але у неблагополучній, позитивних зрушень у неї практично не спостерігається, оскільки така

сім'я здебільшого гальмує або деформує соціалізаційний процес - в залежності від системи моральних цінностей, які в ній домінують.

Отже, сім'я - це перший соціальний простір, в якому дитина одержує соціальний досвід, це база, фундамент всіх соціальних зв'язків, які їй належить встановити і створити. Тому ефективність соціалізації у першу чергу залежить від системи відносин "батьки - дитина".

Особливістю соціалізації дітей з інтелектуальними вадами, які навчаються в школах інтернатного типу, є заміщення головного інституту соціалізації - сім'ї - навчальним закладом, що приводить до утруднення процесу їхньої соціалізації. Ось чому виховні, навчальні і реабілітаційні заклади, в сфері діяльності яких здійснюється спрямований вплив на дітей з обмеженими інтелектуальними можливостями, повинні відігравати важливу роль в керуванні процесом соціального розвитку своїх вихованців і досягненні ними загального рівня соціальної переконливості.

Серед факторів, які утруднюють соціалізацію вихованців таких закладів (І.О. Бобильова, О.В. Биков, В.С. Мухіна, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, Т.І. Шульга), можна назвати такі:

- особливий соціальний статус дитини - вона нічия, у неї нікого немає, ніхто нею не цікавиться, і вона нікому не потрібна;
- наявність у більшості учнів відхилень стану здоров'я, розумового і психічного розвитку;
- наявність дефіциту індивідуального спілкування з близькими дорослими;
- обмеження соціальної активності дитини;
- недостатнє включення в різні види корисної для дітей практичної діяльності, яке приводить до депривації;
- наявність обмежень у сфері реалізації засвоєних соціальних норм і соціального досвіду;
- жорстка регламентація організації життя дітей, пригнічення самостійності і ініціативності, неможливість проявляти саморегуляцію і внутрішній самоконтроль;
- своєрідний характер спілкування з однолітками, необхідність адаптуватися до великої кількості однолітків одразу, що приводить до емоційної напруги, стану тривоги, посилення агресії;
- обмеженість контактів дітей, їх ізольованість, усунення від реального життя;
- пригніченості свого "Я" (використання "Ми" замість "Я").

Наступним, не менш важливим чинником, який впливає на процес соціалізації особистості, є навчання і виховання, які здійснюються основним інститутом соціалізації - школою. Школа забезпечує учню

систематичну освіту, яка вже сама стає вагомим елементом соціалізації, але крім цього, школа зобов'язана підготувати людину до життя у суспільстві і в більш широкому розумінні. Порівняно з сім'єю, школа у більшій мірі залежить від суспільства і держави, хоча ця залежність може проявлятися по-різному.

Школа - це простір життя дитини, в якому вона набуває навички соціальної поведінки, засвоює певні соціальні норми, прийняті у суспільстві, отримує можливість спілкування не тільки з дорослими, а й з однолітками, що вже само по собі виступає як найважливіший інститут соціалізації; набуває досвіду визначення і реалізації життєвих рішень. Головним завданням школи "...є не стільки навчання, скільки формування творчої, діяльної особистості, здібної до самовдосконалення і самореалізації. Така особистість формується в ході навчання і виховання" [1, с. 36]. При цьому, як підкреслює Т.В. Кравченко, визначальною рисою школи як інституту соціалізації, є її відкритість перед суспільством, а зміст навчально-виховного процесу "... має забезпечувати швидку адаптацію випускників у самостійному житті, набуття ними в шкільні роки вмінь цілеспрямовано використовувати свій потенціал як для самореалізації в особистому плані, так і в інтересах суспільства, держави" [3, с. 141].

Безумовно, що освіта - важлива і неодмінна умова соціалізації особистості. Якщо йдеться про навчання і виховання, то на перший план виходить саме навчання, оскільки знання є основою виховного процесу. Однак, неможливо відкидати і значення виховання, оскільки сучасна загальноосвітня школа орієнтується не тільки на забезпечення засвоєння учнями певної сукупності знань, а й на всебічний розвиток дитини як цілісної особистості, що йде у контексті особистісного підходу (В.В. Рибалка, А.В. Мудрик), тобто у центрі навчально-виховного процесу школи стоїть особистість, яка володіє знаннями, вміннями й навичками, які допоможуть їй "...не лише пристосуватися до навколишнього середовища, а й творчо реалізувати закладені в ній здібності..." [3, с. 14]. Ось чому сьогодні виходять завдання розвитку і формування особистості і індивідуальності дітей, створення умов, які забезпечать особистісно-орієнтований підхід до розвитку здібностей кожного школяра. При цьому свідомо і цілеспрямовано соціалізація учнів - це головне завдання школи, невід'ємний елемент навчально-виховного процесу школи на сучасному етапі.

Ось чому мета шкільної соціалізації полягає в тому, щоб "...допомогти вихованцеві вижити в складному світі, зрозуміти своє покликання, визначити власне місце в суспільстві, знайти шляхи найефективнішої самореалізації в ньому, усвідомити себе як члена суспільства, навчити успішно взаємодіяти з іншими членами

суспільства та протидіяти негативним впливам середовища" [3, с. 179-180].

Особливої актуальності шкільна соціалізація набуває для дітей з вадами інтелектуального розвитку, оскільки сім'я як головний інститут соціалізації не виконує своєї основної ролі. У цьому зв'язку спеціальний навчальний заклад робить вирішальний вплив на результат їхньої соціалізації. Діти даної категорії отримують у школі не тільки знання, але й навички, необхідні для життя у соціумі. Включення людини з обмеженими можливостями життєдіяльності в соціальне середовище, підготовка до самостійного і незалежного життя у суспільстві є однією з найважливіших завдань системи спеціальної освіти.

Однак, складні соціальні і економічні процеси, характерні для розвитку суспільства в нашій країні в останні роки, передусім відбиваються на положенні найбільш уразливої її частини - дітях з обмеженими можливостями. Сьогодні вочевидь проявляються тривожні тенденції в характеристиці таких дітей і підлітків. Виходячи із шкіл-інтернатів, вихованці стають асоціальними особистостями: залежними, неспроможними до самостійного життя, емоційно жорстокими і здебільшого агресивними, тобто вони зазнають суттєвих труднощів у адаптації до навколишнього світу. Такий тип особистості формує сама система цінностей всього життя у закладах інтернатного типу (дані О.В.Бикова, О.О.Бодальова, А.М.Прихожан, Н.Н.Толстих, Т.І.Шульги та ін.).

Досвід роботи в спеціальних навчальних закладах дозволяє констатувати, що сьогодні на перший план виходять проблеми не матеріальні, а психологічні. Діти, які живуть і навчаються у таких закладах, копіюють ту модель соціальної поведінки, яку вони бачать постійно, щодобово - жорстка вертикаль залежності, домінування авторитарної системи тощо. Ось чому категорія дітей з інтелектуальними вадами повинна засвоювати достатньо великий об'єм соціалізації, оскільки він дозволить їм бути готовими до самостійного життя і, не розраховуючи на підтримку батьків, необхідно самим навчитися будувати своє життя, використовувати свої внутрішні резерви, реалізувати життєві плани. І допомогти в цьому таким дітям у більшості випадків може і повинна спеціальна школа.

Педагогічний колектив перш за все повинен спрямувати свої зусилля на учня, забезпеченні його соціальної компетенції, на навчання дитини можливостей виживати в різних умовах життя, вести самостійний спосіб життя, допомогти визначитися професійно з урахуванням задатків, здібностей і схильностей дитини. Реалізації цих завдань повинна підпорядковуватися вся діяльність спеціального навчального закладу.

Не менш важливим фактором, який впливає на соціалізацію дитини, є її спілкування з однолітками, яке відбувається у дитячому садочку, школі, різних неформальних дитячих та підліткових об'єднаннях.

Спільність однолітків - це сукупність різних малих груп. Слід зазначити, що в останні десятиріччя групи однолітків стали одним з визначних мікрофакторів соціалізації. Їх роль значно підвищилась під впливом певних обставин (А.В. Мудрик): урбанізації, перетворення великої сім'ї у малу, збільшення термінів навчання і обов'язкова середня освіта, незалежність дітей від батьків, поява незалежних джерел впливу на молоде покоління. Все це обумовило зростання автономності юнацтва у суспільстві. Відособлення школярів у своєрідне суспільство однолітків проявляється в певних нормах соціальної поведінки і взаємовідносин між собою, а також з дорослими. Саме в шкільні роки суспільство однолітків дозволяє дітям, підліткам і юнакам відчути свою приналежність до великої групи, до її норм і цінностей і таким чином ствердитися через ідентифікацію себе з членами групи.

Разом з тим, таке суспільство дає кожному школяру можливість відрізнити себе від інших через свої особливості і знову ствердити себе, свою індивідуальність через свої неповторні особливості. Отже, приналежність до суспільства однолітків допомагає школярам досягти певної внутрішньої і зовнішньої незалежності, затвердити своє "Я", що особливо важливо у підлітковому і юнацькому віці, коли сім'я починає втрачати свою автономію на дітей.

Таким чином, одну із форм соціальної основи соціалізації діти проходять у неформальних групах, куди входять практично всі діти, підлітки і юнаки. Причому, з віком потреба в таких групах тільки підвищується. Ось чому педагогам необхідно знати основні характеристики груп однолітків, уважно слідкувати за утворенням таких груп, щоб запобігти їх антисоціальному впливу і здійсненню стихійної негативної соціалізації.

Особливого значення набуває вплив однолітків на дитину з обмеженими інтелектуальними можливостями. До позитивних результатів такого впливу можна віднести наступне: формування відчуття впевненості, безпеки і власної значущості, засноване на повному схваленні групою, а також можливість емоційної розрядки завдяки взаєморозумінню всіх членів групи. Крім того, група сприяє засвоєнню досвіду життя в колективі, навичок спільної праці і втілення загальних інтересів. В групі однолітків дитина з вадами розвитку бере на себе ті соціальні ролі, які вона неспроможна реалізувати в колі сім'ї, оскільки спеціальний навчальний заклад залишається тим місцем перебування, де вона знаходиться тривалий час. Соціалізуючий вплив певної вікової групи потрібно розглядати в аспекті позицій однолітків, які належать до конкретної групи. У випадку дитини з обмеженими інтелектуальними можливостями схвалення її дій і вчинків віковою групою має велике значення і залежить від виконання різноманітних соціальних ролей у складі груп вихованців на базі спеціальних

навчальних закладів, ступеня входження у суспільне життя, соціального аспекту поведінки у відповідності з очікуваннями групи однолітків.

Слід зазначити, що найважливішим фактором середовища, який утруднює соціалізацію людей з інтелектуальними вадами, є соціальна дискримінація, яка принципово обмежує їхні шанси на повноцінне життя. Суспільна підтримка – це дуже діюча сила середовища, яка допомагає дітям даної категорії повірити в себе, полегшує розв'язання багатьох життєвих проблем.

Таким чином, діти "...з обмеженими інтелектуальними можливостями, які включені в процес соціалізації, повинні розглядатися як цілісність, в якій немає важливих і неважливих елементів. Тільки такий підхід дає можливість адекватного прогнозу ефекту соціалізації, а також дозволяє правильно визначити її завдання - як загальні, так і конкретні" [2, с. 201].

Список використаних джерел

1. Головатий Н.Ф. Социология молодежи: Курс лекций. – К.: МАУП, 1999. – 224 с.
2. Жулковска Т. Социализация людей с ограниченными интеллектуальными возможностями / Московская гуманитарно-социальная академия. Кафедра социологии / А.И. Ковалева (пер.). – М.: Социум, 2001. – 208 с.
3. Кравченко Т.В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія / Інститут проблем виховання АПН України. – К.: Фенікс, 2009. – 416 с.
4. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр "Академия", 2000. – 200 с.
5. Татьяначикова І.В. Психолого-педагогічне вивчення соціалізації дітей з інтелектуальними вадами в межах спеціального навчального закладу. – Слов'янськ: Підприємець Маторін Б.І., 2011. – 220 с.

The article is dedicated to defining the factors influencing on the socialization of child with intellectual disabilities. Indicated on the special role of family and school as the main institutions of socialization. Identified problems of socialization children in this category in the family and in special education institution.

Keywords: personality, socialization, socialization factors, institutions of socialization, family, school.

Отримано 24.2.2012